

ELLARA ƏHMƏDOVA
Bakı İdarəetmə və Texnologiya Kolleci
E-mail: Ellara - Axmedova @ mail.ru

QARABAĞ XANLIĞININ TARIXI COĞRAFIYASI (XVIII ƏSRİN II YARISI)

Açar sözlər: Qarabağ, xanlıq, tarixi coğrafiya, siyasi, iqtisadi, fiziki, əhali coğrafiyası.

Ключевые слова: Гарабаг, ханства, историческая география, политическая, экономическая, физическая, населенная география.

Keywords: Garabagh, khanate, historical geography, political, economic, physical, inhabited by geography.

Xanlıqın tarixi coğrafiyasını təhlil edərkən, anlayışa daxil olan bölmələr əsasında Qarabağın siyasi, iqtisadi, fiziki və əhali coğrafiyasına nəzər salmaq.

Qarabağın siyasi-tarixi coğrafiyası

Məlumdur ki, XVIII əsrin II yarısında Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində iqtisadi-siyasi cəhətdən bir-birindən asılı olmayan iki müstəqil - Gəncə və Qarabağ xanlığı yarandı. Zəngəzurdan Qapana qədər, Tərtər çayının yuxarisından Göyçə gölünə qədər və Xudafərin körüsündən Gəncə yaxınlığındakı Kürək çayına qədər uzanan Qarabağ xanlığı geniş bir ərazini – cənubdan Araz çayı, şimaldan Gürüstan sərhədlərində yerləşən Sınıq körpü, şərqdən Kür çayı, qərbdən isə indiki Ermənistanla həmsərhəd olan torpaqları əhatə edirdi. Z.Burnaşov yazır: «Şimaldan Gəncə şəhərinin vilayətilə (Gəncə xanlığıyla – E.Ə.) həmsərhəd olan Şuşa xanlığını Nuxa xanlığından Kür çayı, Araz çayı cənub-şərqdən Muğan və Qaradağdan, qərbdən isə Naxçıvandan ayırır» [11,6]. «Xanlıq şimal-qərb tərəfdən Kürək çayı və Qara çay sərhəd olmaqla Gəncə xanlığı ilə həmsərhəd idi. Qarabağ xanlığı cənub-qərb tərəfdən Naxçıvan xanlığı ilə, eyni zamanda, Gəncə və Naxçıvan xanlığı arasında İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd olmuşdur. Kür çayı boyunca şimal-qərb tərəfdən Şəki xanlığı ilə, yenə də Kür sərhəd olmaqla Şirvan xanlığı ilə qonşu idi» [10,703]. Qarabağ xanlığı o zaman bütün Azərbaycanın mədəni-siyasi mərkəzi olan Təbriz xanlığı və eləcə də, Ərdəbil xanlığı ilə əsasən Araz boyu, cənub-şərq istiqamətində qonşu olmuşdur. Bu sərhədlər Pənah xanın dövründə müəyyənləşdirilmişdi. Qarabağ xanlığı şərq tərəfdən – Kür - Araz çayının qovşağı olan Cavad; şimal tərəfdən Kür çayı, cənub tərəfdən Araz çayı; şimal-qərbdən Gəncə xanlığından ayıran Tərtər çayı, cənub-qərbdən Naxçıvan xanlığı ilə həmsərhəd idi. İnzibati bölgü çərçivəsində sərhədini qismən dəyişən Qarabağ xanlığı, xanlığın yüksəlişinə səbəb olan maddi və mənəvi ənənələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxladı. Bu xüsusiyyətlərdən biri də Qarabağ xanlığını, idarə edən Cavanşir tayfasının siyasi qüdrətinin yüksəlişi idi. Bir qədər Cavanşir tayfasının mənşəyi barədə ətraflı məlumat verək. El öz adını Azərbaycanın məşhur sərgərdəsi Cavanşirin adından götürmüşlər. Cavanşir eli qızılbaş tayfalarına mənsub olmayan müxtəlif tayfa əmirləri sırasına daxil edilmişdi. Bu el qədim zamanlarda Türküstandan gəlmiş Bəhmanlı elinin bir qolu olan Sarıçalı oymağındadır. Əhməd bəy Cavanşir Pənah xanı Hulaqu xanın (1256-1265) nəvəsi Arqun ağanın (1284-1291) nəslindən olması, Mirzə Yusif Qarabaği Cavanşir tayfasının tatar elinə mənsubluğu barədə məlumat verir [3,14;]. Rzaqulu xan Hidayətin «Rövzət üs-Səfa» əsərində Cavanşir elinin tatar elinə – Hulaqu xanın ordusunun tərkibinə daxil olması fikrinə toxunsa da, Cavanşir tayfasının Arqun ağanın nəslinə mənsub olması ehtimalını təsdiq etmir. Rzaqulu xan Hidayəti Cavanşir elatını Uğuz xanın nəvəsi, İldızxanın oğlu Oşirxanın adıyla adlandırılan Oşiran tayfasına mənsub olub Türküstanda məskunlaşdığını, sonralar ofşarlar və ya əfşarlar kimi formalaşaraq Əmir Teymurun hökmranlığı dövründə Türküstan, Qəndəhara, Kabula və İrana dağıldığını, Səfəvilər zamanı (I Şah Abbas) həmin tayfanın bir qolu İbrahimxəlil

ağanın başçılığı ilə Qarabağda və Aranda yerləşdiyini, Nadir şah tərəfindən Cavanşir əhalisini Sərəxsədən Qoryana, müstəqillik əldə edən Abdalla Əhmədخان tərəfindən isə Qoryandan Kabula köçürüldüyünü qeyd edir [3,185]. Lakin nəzərdən keçirdiyimiz digər mötəbər mənbələrdə monqol hökmranlığı dövründəki tayfalar içərisində Cavanşir tayfasının adına rast gəlmədik. Ehtimal var ki, Cavanşir tayfası XVI əsrin başlanğıcında Qarabağın, xüsusən Bərdənin cənubunda yerli köçəri tayfaların tərkibində yerli hakimlər tərəfindən «Otuz iki» adı altında süni birləşməyə daxil edilmişdir. Qarabağda Cavanşirlər sülaləsinin qüdrətinin artması Şah Abbasın (1587-1628) dövrünə təsadüf edir. Ə.B.Şükürzadə yazır: «Bu tayfa (otuz iki – E.Ə.) içərisində Cavanşir tayfası sayca və qüdrətcə digər tayfalardan seçilirdi. Onların başçısı hesab olunurdu» [14,30]. «Pənahəli bəy 1693-cü ildə Cavanşir elinin Sarıçalı oylağında varlı bir köçəri ailəsində anadan olmuşdur. Atasının adı İbrahimxəlil ağa idi. Azərbaycan tarixində mühüm bir yer tutan Cavanşir Əli uzun sürən qanlı çarpışmalar oylağı olmuş, əhalisi isə dəfələrlə Qoryana və Kəbilə sürgün edilmişdir. Pənahəlinin babalarından olan İbrahimxəlil xan birinci Şah Abbas Səfəvi sarayında mühüm yer tutaraq Cavanşir elinə başçılıq etmiş, atası III İbrahimxəlil ağa isə Nadir şah Əfşar (1736-1747) dövründə doğma vətəndən Sərəxsə sürgün olunmuşdur» [7,3]. Məhz Pənahəli xan Cavanşir Qarabağ xanlığının bünövrəsini qoyur, Qarabağı siyasi və iqtisadi cəhətdən qüdrətli xanlığa çevirir. 1748-1763-cü illərdə Qarabağ xanlığında baş vermiş siyasi hadisələrin cərəyanı, Xəmsə mülüklərinin xanlığın itaəti altına salınması, Kəbirli mahalında Hacı Çələbinin qüvvələrinə müqavimət göstərən Bayat, Şahbulaq, Tərnəküt qalalarının tikdirilməsi, Təbriz, Qaradağ, Naxçıvan xanlıqları hesabına xanlığın ərazisinin genişləndirilməsi, Şuşa qalasının bərpası və bakirəliyinin qorunması, digər məsələlərin həlli bilavasitə Pənahəli xanın adı ilə bağlıdır. Zəndlər sülaləsinin tarixçisi Məhəmməd Sadıq yazır: «Pənah xan hətta nominal halda belə İran dövlətinin onun üzərində hakimiyyətini qəbul etməmişdi»[5]. Xanlığın yeridiyi düzgün daxili və xarici siyasət Qovanlı- Qacar Məhəmmədhasən xanı (1757), Urmiyalı Araşlı- Avşar Fətəli xanı (1759) Qarabağ xanlığına hücum etməyə sövq etdi. Xanlığı, asılıqdan Kərim xan Zəndin Fətəli xana (1763) müharibə elan etməsi qurtarır. Urmiyanı tutduqdan sonra Pənahəli xanı Şiraz aparan Kərim xan Qarabağ xanlığının gələcək tarixinə böyük zərbə vurur. Onun idarəsinin Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlilə tapşırır. Hakimiyyəti ələ almaq istəyi İbrahimxəlili, atasının xan təyin etdiyi qardaşı Mehrelə bəylə mübarizəyə sövq edir. Mübarizədə qalib gələn İbrahimxəlil, 1780-ci illərdə mülükləri Şuşaya toplayaraq Qarabağ xanlığına etdikləri xəyanətə görə həbs edir. Müstəqil Qarabağ xanlığının bütövlüyünü qoruyub saxlayan, daxili sabitliyi yaradan İbrahimxəlil xan, xarici siyasətinin mərkəzində dayanan bir sıra vacib məsələlərin həllinə başladı. Qarabağ xanlığının qeosisiyanı mövqeyi onun beynəlxalq münasibətləri sistemində öz yerini tutmasına səbəb oldu.

XVIII əsrin sonlarında İran və Rusiya dövlətlərinin diqqət mərkəzinə çevrilən Qarabağ ara müharibələrindən zəifləyir. İbrahimxəlilə xan belə bir vəziyyətdə Qarabağ xanlığını «qorumaq» üçün Rusiya qoşunlarının komandanı P.D.Sisianovla (1802-1806) 1805-ci il 14 mayda Kürəkçayda müqavilə bağlayır. «Kürəkçay müqaviləsinə əsasən, Qarabağ xanlığı məhz müsəlman - Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya ilhaq olundu. Tarixi reallığı əks etdirən Kürəkçay müqaviləsi, eyni zamanda, Qarabağın, o cümlədən bu diyarın dağlıq hissəsinin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən ən mötəbər sənəddir»[5].

Qarabağın fiziki - iqtisadi tarixi coğrafiyası

Qarabağ vilayətinin eni cənub tərəfdən Araz çayı və şimal tərəfdən Gəncə sərhədində olan Kür çayı arasındakı məsafədən ibarətdir. Mənbələrdə Arran məmləkətinin inzibati-ərazi baxımdan mərkəzində yerləşən Qarabağ Nuh peyğəmbərin övladı, bu torpaqların hökmdarı və sahibi olan Arranın adı ilə bağlanğına görə «Arran Qarabağı» da adlanır. Arrandakı Qarabağın «Arran Qarabağı» adlandırılması digər Qarabağlardan (məlumdur ki, istər Azərbaycanda, istərsə də şərqin bir sıra ölkələrində «Qarabağ» adlı yerlər mövcuddur), xüsusən Əfqanıstanın şimali-qərb və Türkmənistanın cənubi-şərq ərazilərində mövcud olmuş Baqdis Qarabağından fərqləndirmək məqsədi üçün istifadə edildiyi də güman edilir. Ərəb dövrünün Arranından fərqli olaraq, son orta əsrlər Arranı yalnız Kür-Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edirdi. F.Rəşidəddinin «Mükəttibət» əsərində Arran, Qarabağ ayrı-ayrı əyalət kimi verilir. Qədim yunanların «Arion», ərəblərin «Arran», farsların «Aran» kimi

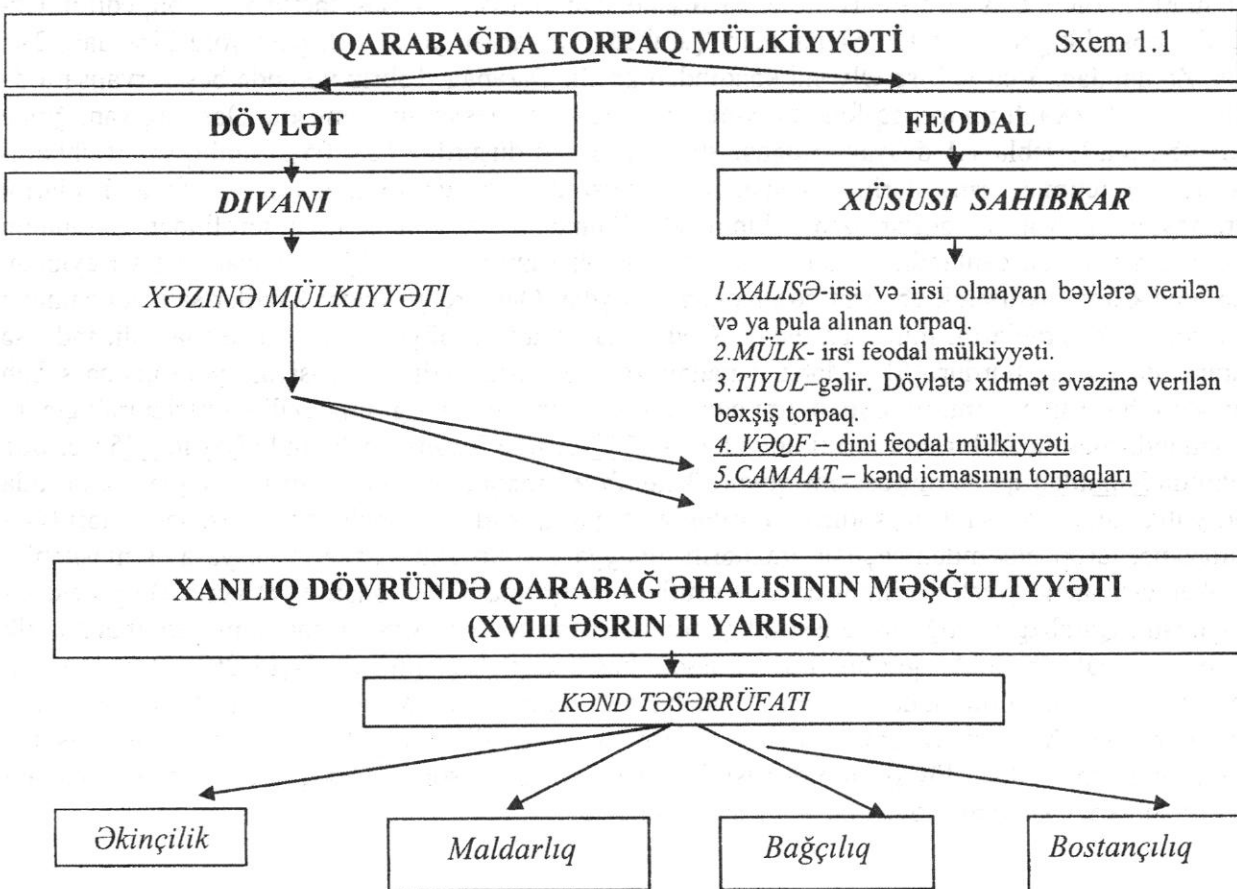
adlandırdıqları ərazi Həmdullah Qəzvinin (XIV əsr) fikrincə qədim Albaniyanın, təqribən Kür və Araz çayları, M.Hafizzadın fikrincə isə İran və Kür çayı arasındakı əraziyə təsadüf etdiyini göstərir. S.Onullahi yazır: «Qərbdən Kiçik Asiya, şimaldan Muğan və Gürcüstan, cənubdan Ermənistanla (indiki- E.I.) həmsərhəd olan Arran Şirvan ilə Azərbaycanın cənub hissəsi arasında olan ərazi idi» [6]. Türk mənbələrində «Arran», «axur» - «havalı yer», «mülayim» mənasında işlənir, qışlaq yeri kimi göstərilirdi [9,368]. Yüzlilliklərlə «Qarabağ» istilahi ilə «Arran» istilahi yanaşı işlənsə də monqolların dövründə (XIII əsr) «Arran» adı dağlıq və dağətəyi ərazini özündə birləşdirən «Qarabağ» adıyla əvəz olundu. Tədricən Qarabağın böyük hissəsi «Düzən Qarabağ», dağlıq hissəsi isə son dövrlərdə «Dağlıq Qarabağ» adlanır. Coğrafi anlayış bildiren Qarabağın dağlıq hissəsi Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında (1918-ci il) daşnaklar tərəfindən terminləşərək siyasi mənə kəsb etməyə başlayır. «Düzən», «dağlıq» bölgələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən sıx bağlılığı Qarabağ adlanan diyarın bölünməz vahid olduğunu sübut edir. Xanlar dövründə ölçülüb hesablandığı üzrə ərazisi 26 mildir (1 mil – 7 verstdir). Şərq tərəfdən Cavad kəndi və qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan Qarabağ dağlarıdır. Qarabağ vilayətinin uzunluğunu təşkil edən bu dağların boyu 39 mildir [3,206]. Dəniz səviyyəsindən 1800-3000 metr hündürlüyündə yerləşən Kiçik Qafqazın orta və son hissəsini əhatə edir. Buraya Böyük və Kiçik dağ silsilələri, Qırxqız və Murovdağ silsilələri, Xonaşen və Ziyarət silsilələri, Ala qaya və başqa dağ silsilələri daxildir. Ən yüksək zirvə Kamışdağ zirvəsidir. Zirvənin hündürlüyü 3724 metrə çatır. Ümumi xanlığın ərazisi 15.926 kvadrat verst, əhalisi isə 84000-dir. «Tərkibində Şəmkür, Gəncə, Bərdə, Ağdam, Bəyləqan kimi iri şəhərlər, Zəqəm, Xanagah-Şutur, Qarxun, Dih-İsfahan, Lasub, Cuzbuq, Xeyrək, Kanqlıkənd, Bozarçiq, Ləmbəran, Yanan, Xaçındarbatlı, Qandzasak, Bəkrəbad, Xar, Sərcəbil, Dolanlar, Şuşa və s. yaşayış məskənləri, Çərek, Əkna, Crabert, Matris, İzz, Xaçın, Zaris, Xayzan və s. qalalar var idi» [8,100]. Qarabağ ərazisindən keçən təxminən 300 km ticarət yolu 10-dan artıq yaşayış məntəqələrini özündə birləşdirmişdi.

On bir təbii iqlim tipindən Azərbaycanın payına düşən doqquzundan altısının Qarabağda mövcudluğu zəngin heyvan və bitki aləminə, su mənbələrinə malik olmasına, təsərrüfatın inkişafına, karvan yollarının salınmasına şərait yaratdı. İqtisadi inkişaf sahəsindəki yüksəliş həm də əkinçilik mədəniyyəti ilə də bağlıdır. Belə ki, üçdə iki hissəsi ovalıqlarlardan ibarət olan Qarabağ ərazisi taxılçılığın mərkəzi oldu. Çayların suları bəs eləmədiyindən arxaların çəkilməsi təcrübəsi tətbiq edildi. Üzümçülük, ipəkçilik geniş yayıldı. Şamaxıdan Qarabağa üç karvan yolu: 1-ci poçt yolu Pirazdan, 2-ci yol düz Zərdabdan, 3-cü yol isə Əlvənd kəndindən keçdi. Qarabağ-Təbriz yolunda beş karvansara da tikildi [12,111]. «Xanlığın torpaq fondu təxminən «1.354.000 desyatin» olmuşdu. Qarabağ xanlığında hər adambaşına hesabla 1,1 desyatınə qədər şumluq torpaq düşürdü» [2, 205]. Xanlıq şəriət əhkamlarına, feodal ictimai prinsiplərinə əsaslanaraq ərazisindəki bütün torpaqlardan istifadə üsullarını ağalar, bəylər, rəiyyət və vəqflər üzrə bölünmüşdü. Salnamələrdə Pənahəli xan tərəfindən Qarabağın təsərrüfatının yenidən canlandırılmasından bəhs edilərək yazılırdı: «O, Kür çayından geniş Bəyləqan çölünə böyük arx çəkdirərək və ətrafında Köndələnçaydan Qarqarçaya qədər kəndlər saldırıb camaatı yerləşdirdi və güzəranlarını müəyyən etdi. ...Qədim zamanlarda o böyük arxın adı Barlas idi, indi isə Govurarx adı ilə məşhurdur»[5]. Məhz Pənahəli xan sosial-iqtisadi, sosial-siyasi yüksəlişinə səbəb olan mədəni həyatın nə kimi rol oynadığını dərk edir və Qarabağ xanlığının daxili və xarici mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tarixi abidələrin- 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat, 1751-ci ildə Tərnəkütdə Şahbulaq qalalarını əsasını qoyur, 3 gümbəzli məqbərələr inşa etdirir, məqbərə ətrafında bağlar, yollar, su anbarı saldırır, sıldırım qayalarda otaqlar qazıtdırır. Pənah xan siyasi sərhədləri təyini edilməsinə, tarixi baxımdan seçilən ərazilərin müəyyənləşdirməsinə, şəhərlərin, yaşayış məskənlərinin lokalizasiyasına (yerləşdirilməsinə), təsərrüfatın inkişafına böyük əhəmiyyət verir. Bərpa etdiyi Şuşa qalasını Qarabağ xanlığının iqtisadi, siyasi paytaxtına çevirir. Azərbaycan xanlığı arasında ilk dəfə “bir misqal vəznində gümüş pul” burada kəsilməyə başlanmışdı [4,18-20]. Pənah xanın sağlığında və onun ölümündən sonra “Pənahabad” pulu Azərbaycanın, hətta İranın bir çox şəhərlərində, rus, holland və İran pulları ilə bərabər işlənirdi. Bu pulun iqtisadi baza əsasında kəsilməsi və uzun müddət dövriyyədə olması Qarabağ xanlığının son dərəcə qüdrətli olmasını və tam mənası ilə mərkəzləşmiş bir dövlət cəvrlməsinə sübut edir.

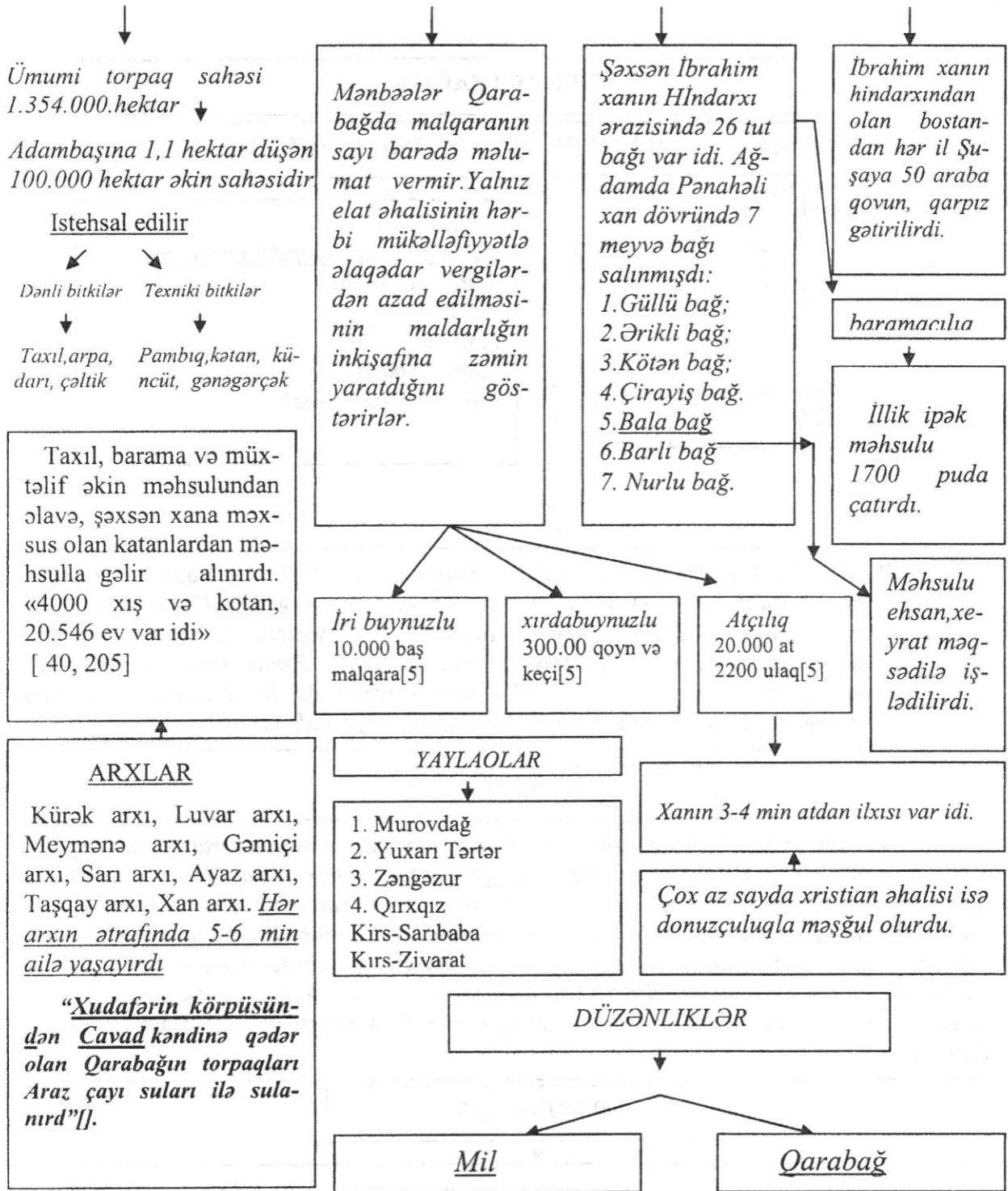
Xanın gəlirinə gəldikdə isə Mirzə Camal yazır: «İbrahim xanın gəliri mahalların və kəndlərin taxıl və inəyindən alınan «malcəhət»dən və əkin yerlərində xana məxsus olan kotalardan (istifadə edilməsi üçün alınan vergidən) ibarət idi. Hətta yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahim xanın özünə məxsus olan cütləri və kotaları hesab edirdilər. Məlum oldu ki, xanın cüt və kotaları bütün Qarabağ əhalisinin cüt və kotaları qədərdir: hətta onlardan iki cüt də artıqdır. Bütün bu qədər taxıl və mal-qara qoşuna, saraya, hərəmxanaya, nöqərlərə, əmələlərə və qonaqlara sərf olunardı. Bunlardan əlavə, (xanın) icarə, peşkəş, Qarabağ ixracatı və sikkəxənadan gəliri olurdu və (ona) Azərbaycan vilayətlərindən cinslə, pulla çoxlu «peşkəş» göndərərkdilər» [4,145]. Qarabağın Xaçın mahalındakı kəndlərin, bağların, əkinlərin və dəyirmanların Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana məxsus olmasını sübut edən sənəddə (qəbalə) deyilir: «Mən Məhəmməd Tahir Naxçıvani deyilənlərin əsasında bu sənəddə onları təsdiq edirəm (möhr): Aşağıda adları yazılan əmlak və kəndlər xanın və əqrabasının irsi əmlakıdır: *Qoçu kəndi, Ballıca, Əli-xan kəndi, Qaya-baş, Badarot, *Sarı-keşiş kəndi, Colfur, Xanabad, *Afaçur, Vaqvan, Xorasulu, Hacı təkə, Həmrəh, *Dəmirçi kəndi, *Dovşanlı, *Çorhan, *Modagiz, *Qızıl-qaya, *Damcalı, *Kəlavək, *Ballı-qaya. (Aşağıda) adları yazılan əmlak və kəndlər sırasından pul ilə alınmışdır: Qardamçı, Mamnək, Daşbaş, Seyid bəy, Şəlvə, Şah Mənsur...» [7, 45]. Qarabağın bütün ellərinin adları maliyyə idarəsinin işlətdiyi vergi «Dəftər və siyahıda» (dəftərhi-müfəssəl) yazılırdı.

İran şahı Qacarın yürüşləri zamanı dağıdılmış, qarət edilmiş əmlakın böyük qismi İbrahimxəlil xana məxsus idi. Bu barədə Qarabağ əhalisinin 18 nəfər görkəmli nümayəndəsi ona şəhadətlik verir. «Allahın əziz adıyla Qarabağ ölkəsinin əyan, əşraf, kəndxuda və rəiyyətinədən şəhadət, məlumat və xəbər istənilir ki, bu ölkədə Qacarın vuruşları və ixtişaşları dövründə baş verən hadisələrdə Qarabağın Xaçın mahalında şəriətin qanunlarına görə mənim ixtiyarımda olan əmlak, bostanlar, əkin yerləri, dəyirmanlar, kəndlər bu qarşıqlıqda dağılıb və bütün sənədlər pərakəndə olub. Bu ölkənin əhalisi şəhatətlərin gizlətməsinlər ki, həmin səhifədə yazılan irsindən xəbərləri var: «Həqiqətən Allah xeyir iş görənləri unutmaz» ayisinin xatirinə. (Quran, IX surə, 120 ayə)» [7, 45].

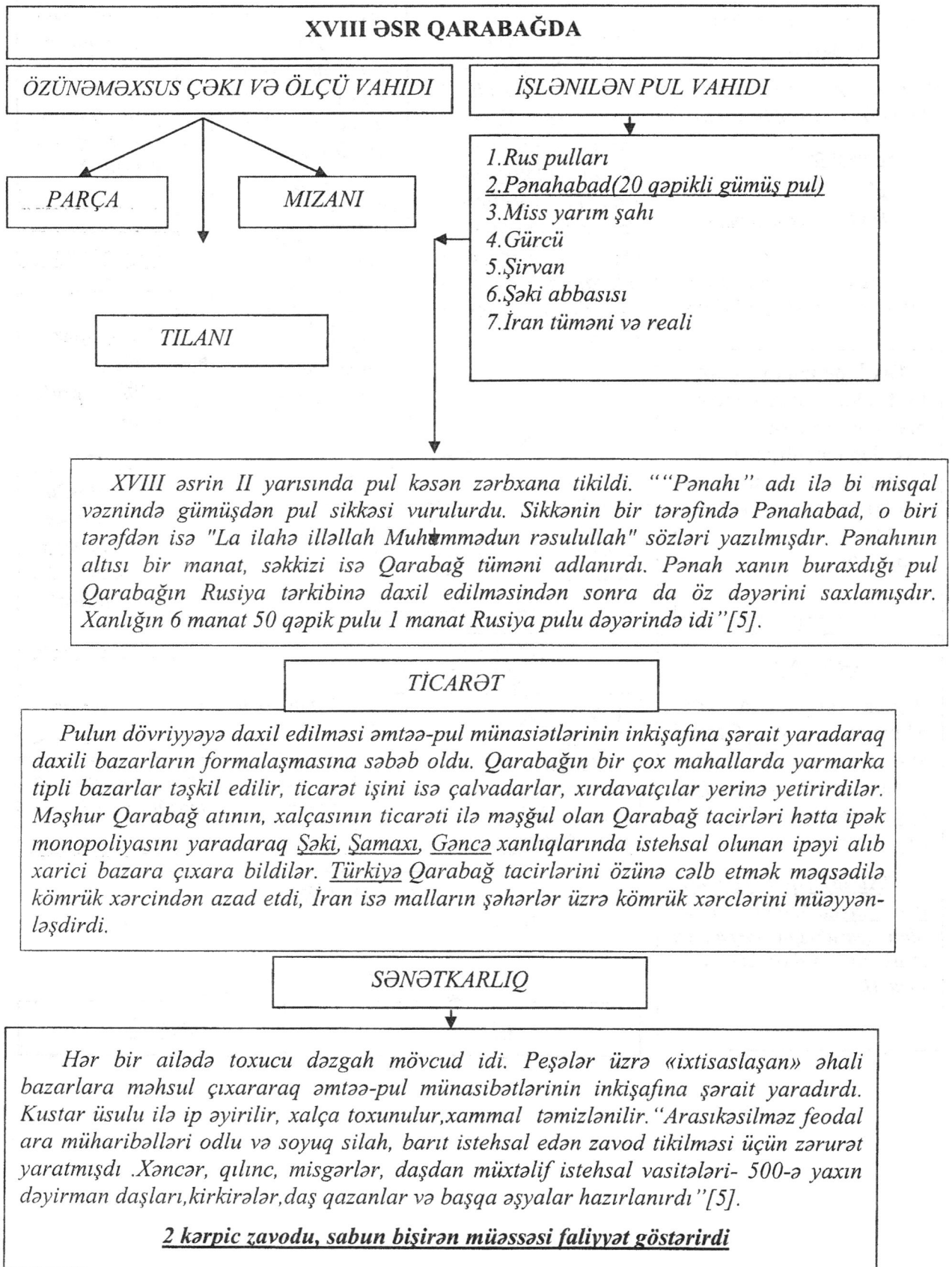
Qeyd edilənləri ayrı-ayrılıqda ətraflı şəkildə sxemləşdirərək ümumiləşdirək.

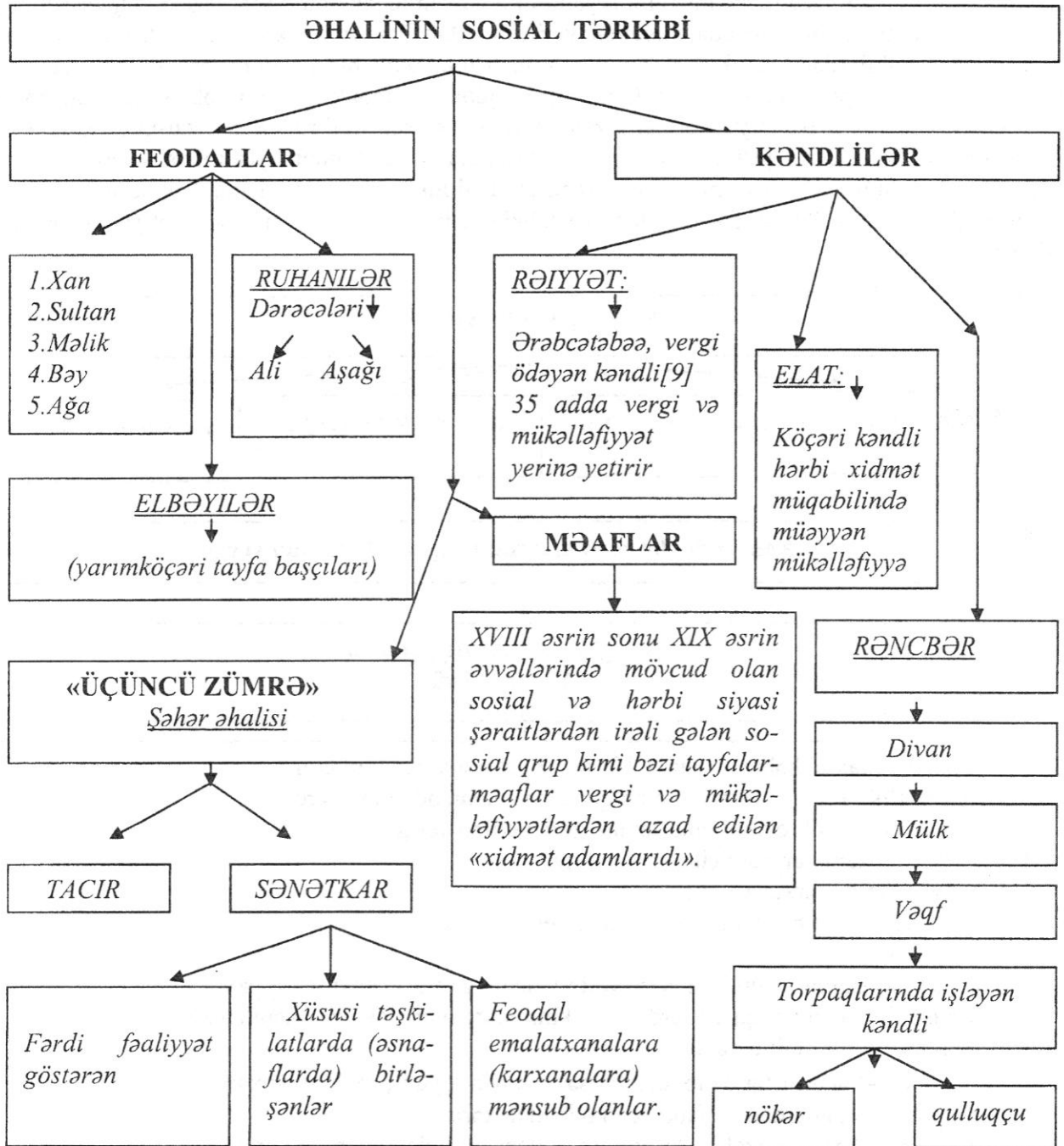
Tarix və onun problemləri, № 1 2011

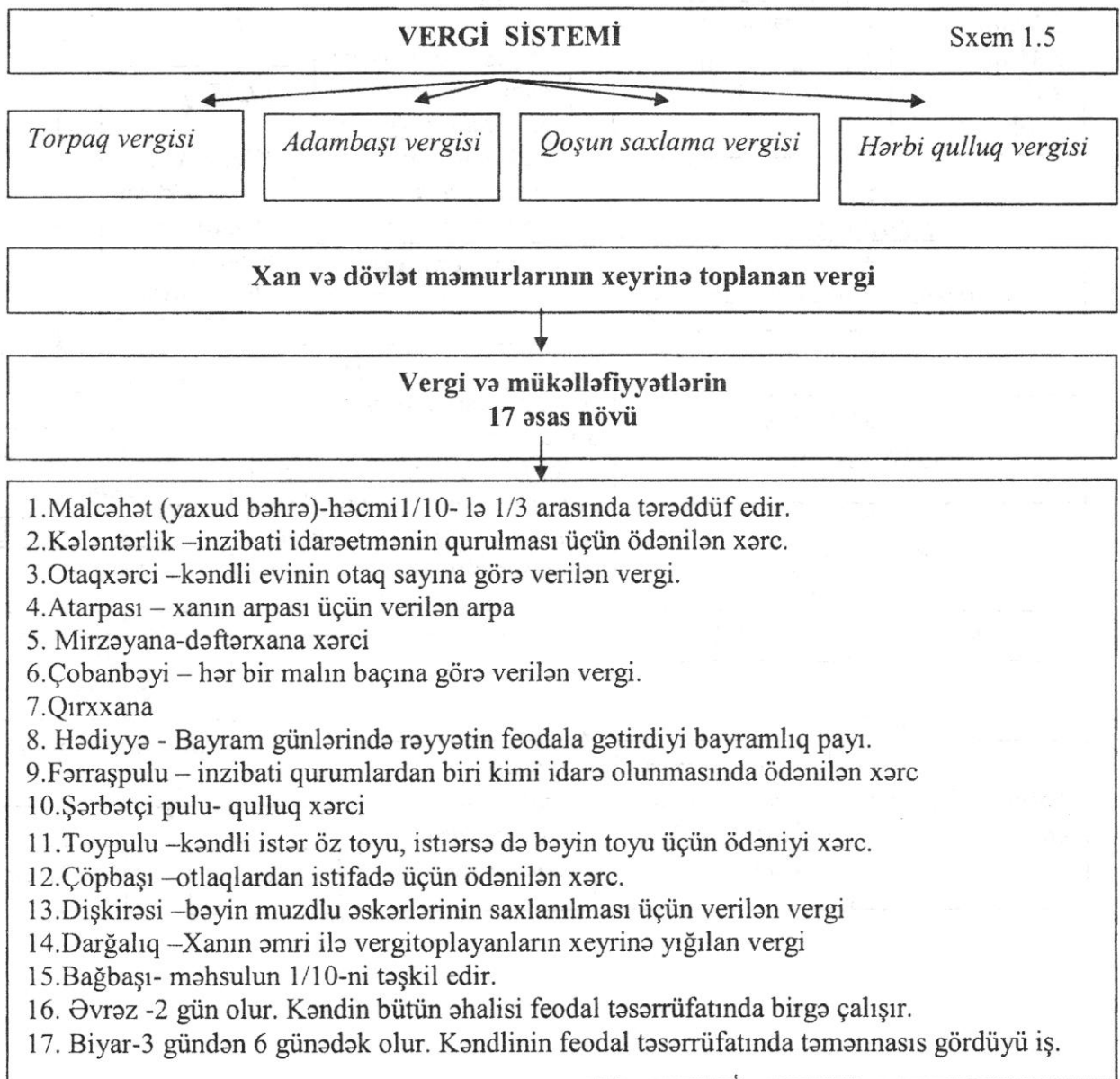
Sxem 1.3

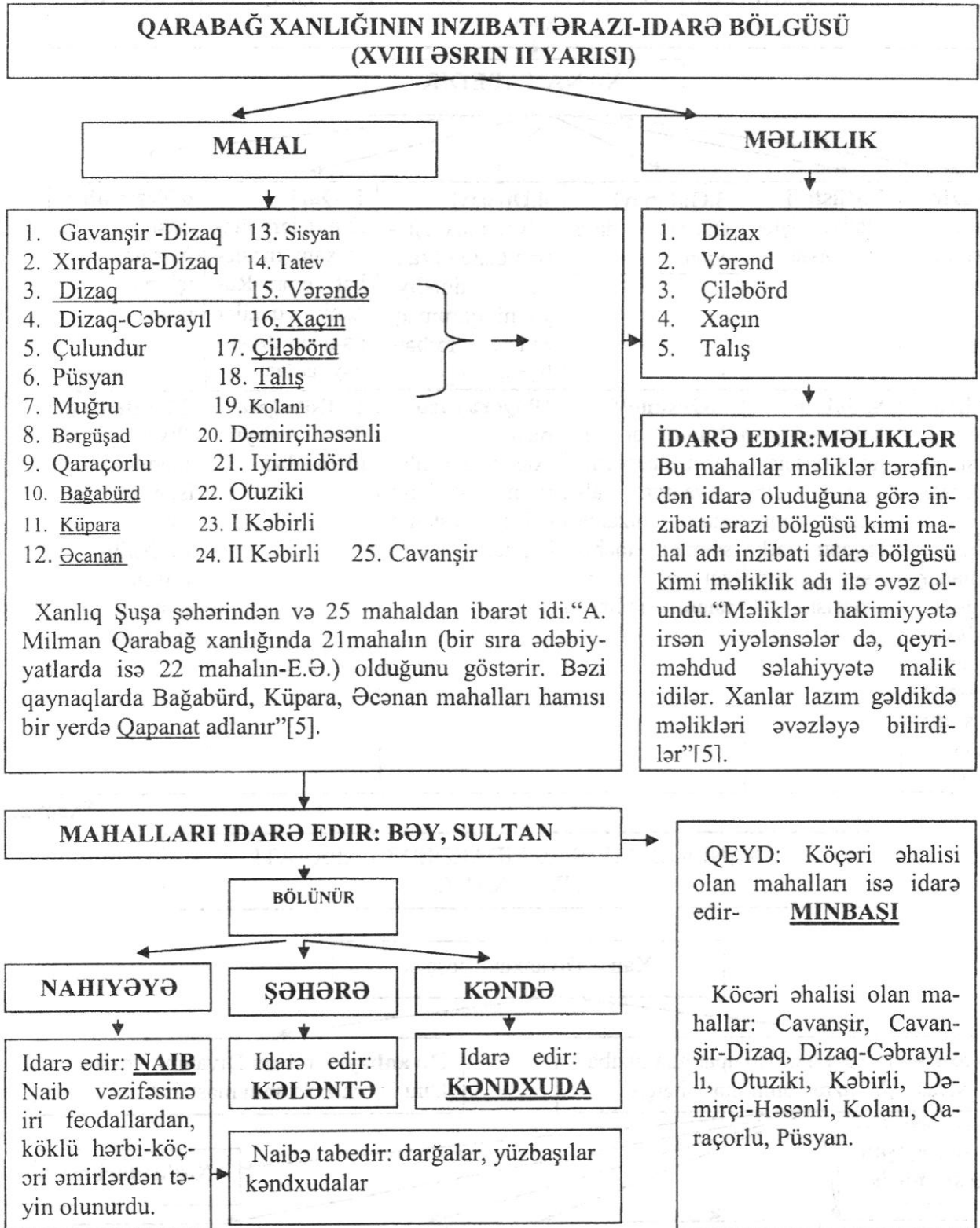
Sxem 1.4

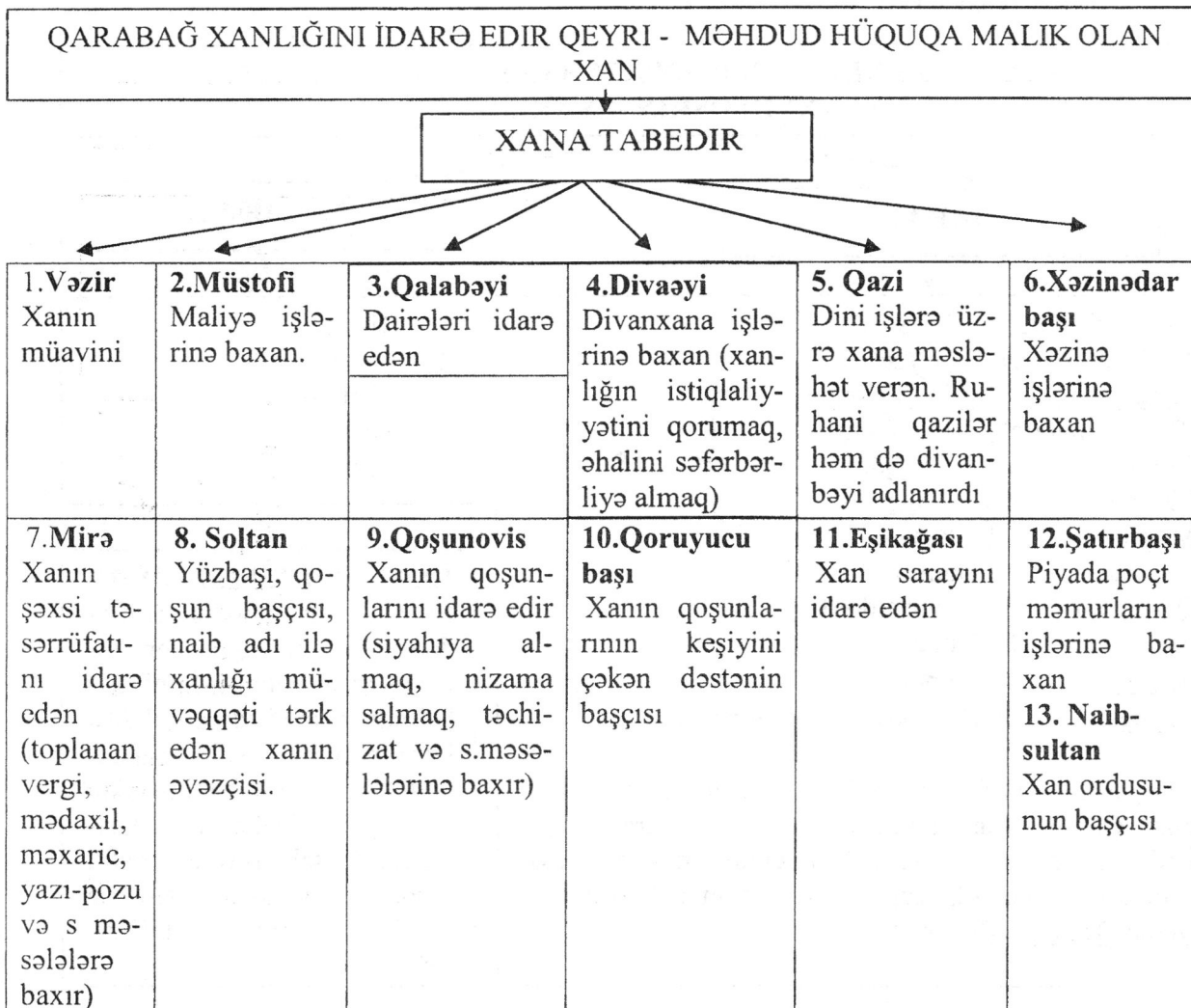
Yuxarıda ulduzla işarə edilən kəndlər xalqdan nizamlı şəkildə vergiləri toplamaq məqsədilə osmanlıların tərtib etdikləri 1727-ci il tarixli «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə qeyd olunmuşlar. Bu «dəftərlərdə» hər bir əyalətin inzibati-ərazi bölgüsü, vergi verənlərin adbaad sayı, onların ailə vəziyyəti, vergi və mükəlləfiyyətlərin adları, miqdarı, bu və ya başqa kənddən toplanan vergilərin ümumi məbləği haqda məlumat verilir. Mahallardan və kəndlərdən hər il malcahət – vergisi, dənli bitkilərdən – taxıl, arpa, düyü və s. məhsulun onda biri həçminədək tövcü, 3 manatdan 6 manatadək gümüş pul yığılırdı. Xanlığının siyasi qüdrətini möhkəmləndirmək, saxlanılan qoşunun məvəcibini ödəmək üçün rəiyyətlərdən ərzaq və yem – sursat yığılırdı. Xan ordusunda xidmət edən hərbi nökrələrdən, adları «qoşun dəftəri»ndə qeyd olunan və qeyd olunmayan nökrər və qoşun əhlindən heç bir şey alınmırdı. Vergi və mülkiyyətlərdən azad edilmiş şəxs, tayfa, icma, kəndlərin taxılı, atı və başqa ehtiyatı xanın öhdəsində idi. Hər evə təhkim edilən qoşun və nökrənin ehtiyacını həmin ev ödəməli idi.

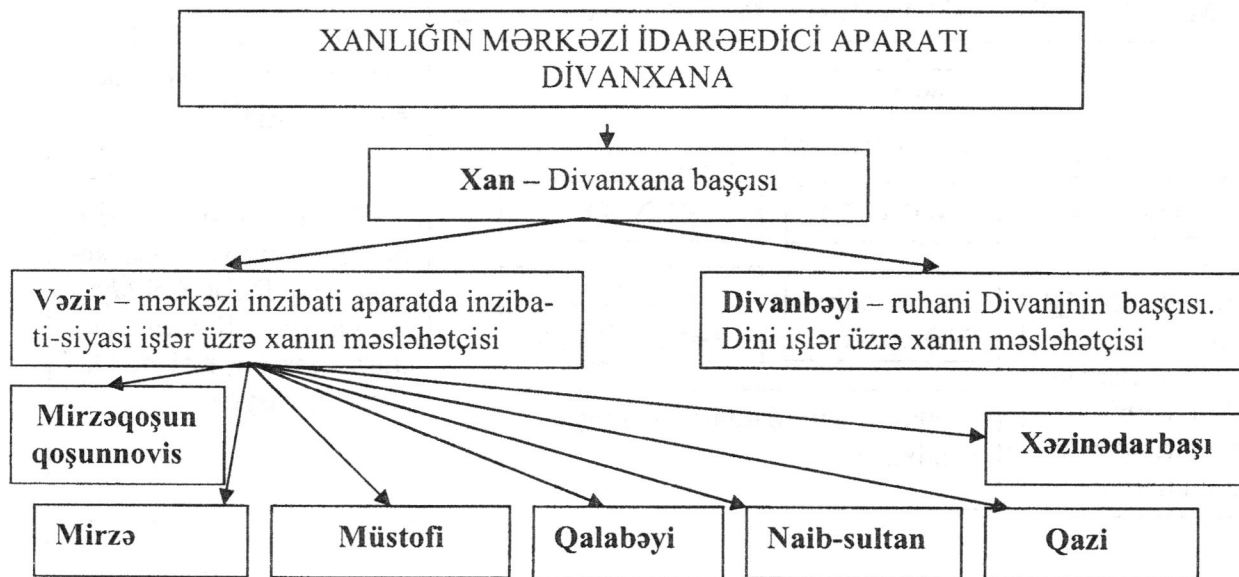
Sxem 2.1

Sxem (çədvəl) 2.2

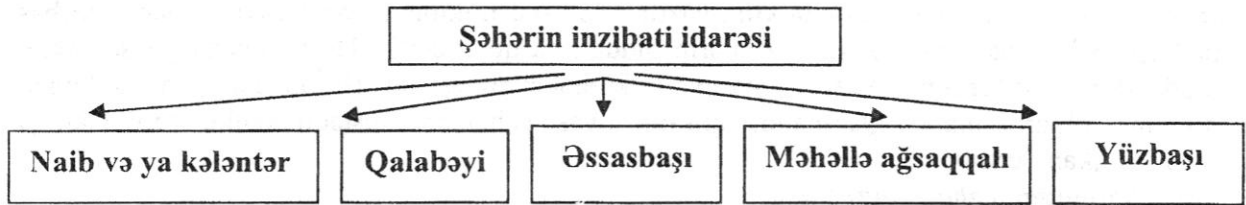

Sxem 2.3

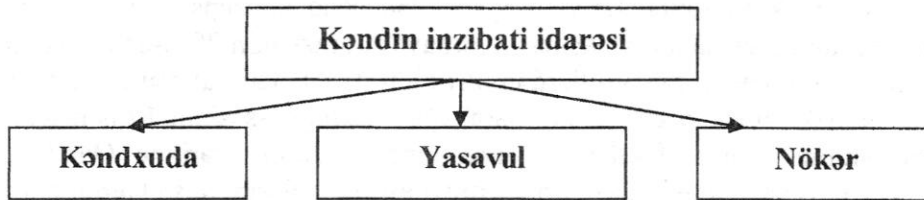

Sxem 2.4

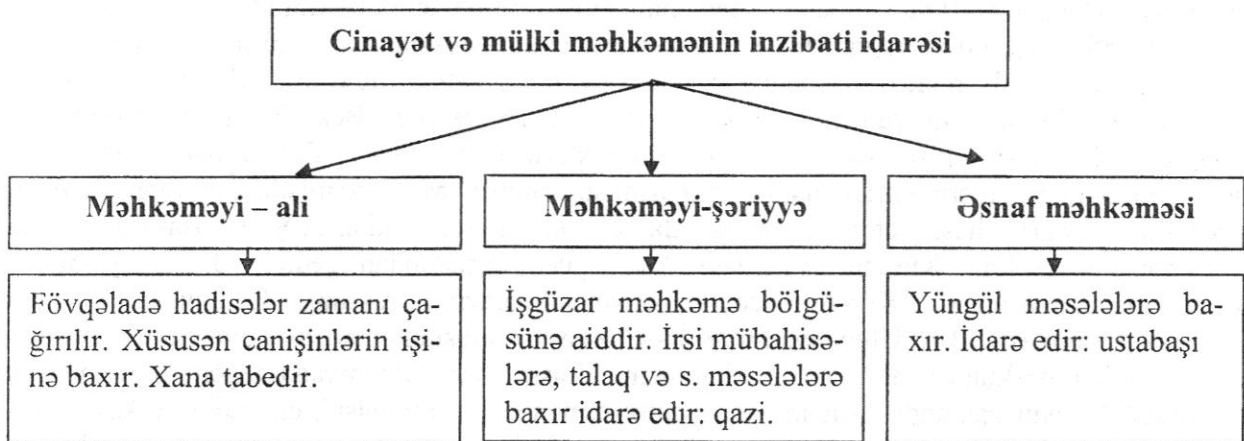
YERLİ ŞƏHƏR VƏ KƏND APARATININ İDARƏSİ

Sxem 2.5

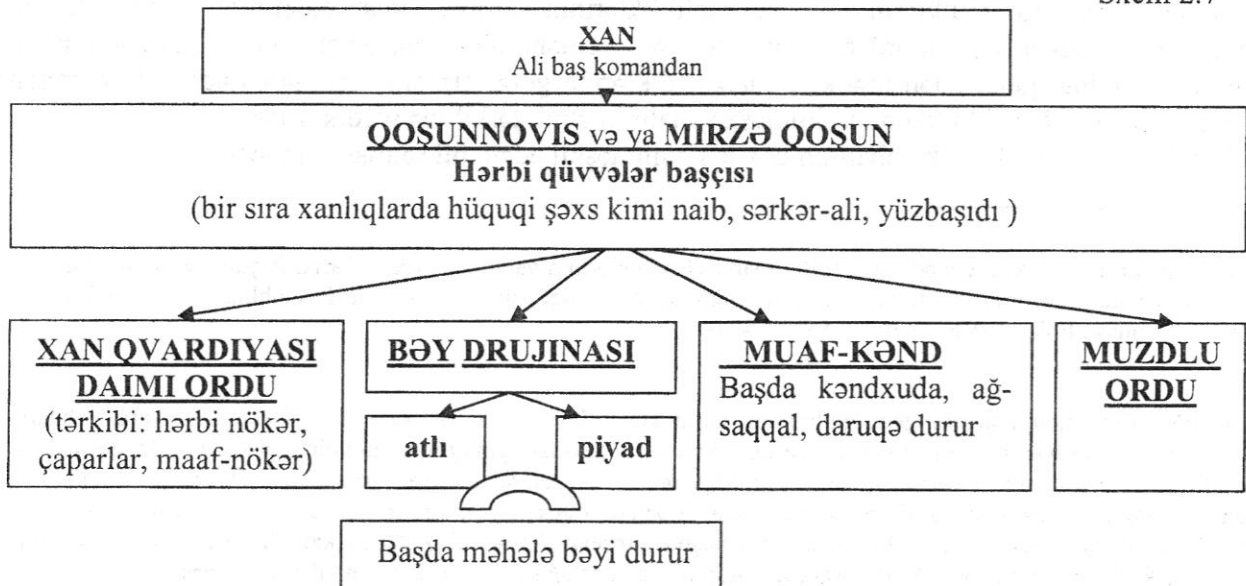

Sxem 2.6

XANLIĞIN HƏRBİ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ

Sxem 2.7

Qarabağ xanlığını idarə edən mərkəz, xanlar başda olmaqla, qeyri-məhdud hüquqa malik olan yuxarıda qeyd etdiyimiz divanxanalar idi. Buraya yüksək vəzifəli şəxslər toplaşmışdır. Bir sıra tarixi mənbələrdə xanlıq divanxanasında vəzir, müstofi, qalabəyi, divanbəyi, qazi, xəzinədarbaşı, mirzə, qoşunbəyi, fərraşbaşı, darğa və yasavul kimi vəzifələrlə yanaşı, ikinci dərəcəli divanxanada şatırbaşı, tufəngdarbaşı, halvaçıbaşı və s. kimi vəzifələrin olduğu da qeyd edilir. Divanxanada yüksək vəzifə daşıyan adamların hər birinin iş vəziyyətinə uyğun köməkçiləri var idi. Bu inzibati quruluş dövlətin hərtərəfli idarə olunmasına və Qarabağın iqtisadi, siyasi cəhətdən müstəqil xanlıq kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan verirdi.

Qarabağ xanlığının əhali coğrafiyası

Tarixi faktların yanlış təsviri əsasında Azərbaycanın “Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin ermənilərə mənsub olması” kimi saxta, tarixi gerçəklikdən uzaq konsepsiyanın yaranması, müasir dövrdə Qarabağ probleminin meydana çıxmasına, Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxunun ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə imkan verən amillərdən biri oldu. Geniş ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən bu iddia (Kürdən cənubdakı ərazi, o cümlədən Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistan qatılması) Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi faktlar əsasında tənqid edilmiş, tarixən Qarabağ torpağının Ermənistan deyil, Azərbaycana aid edildiyi, tarixin müxtəlif mərhələsində isə həmin ərazidə yaşayan erməni əhalisinin aborigen olmadığı təsdiqlənmişdir. Qarabağın əhali coğrafiyasının aktuallığı məhz tarixşünaslığın müasir mövqeyindən toxunacağımız geniş spektrli problemlərin tədqiqini zəruri edir. Bu baxımdan, XVIII əsrin II yarısında Qarabağ əhalisinin artımına, etnik tərkibindəki təbii dəyişikliklərə, ümumiyyətlə əhalinin yerləşməsinə, miqrasiyasına, emiqrasiyasına və s. səbəb olan demoqrafik məsələlər barədə ətraflı məlumatı mənbələr əsasında təhlil edib, müəyyənləşdirək. Günümüzlə səslənən bu araşdırma eyni zamanda siyasi əhəmiyyət də daşıyır. Belə ki, İ.P.Petruşevskinin “Qarabağın dağlıq hissəsini mənşəcə erməni olan mülklərin idarə etməsi” fikri erməni tarixçilərinə Dağlıq Qarabağın tarixən ermənilərə mənsub olmasını söyləməyə “əsas” vermişdi. Ümumən, sovet tarixşünaslığının “doğru” hesab etdiyi konsepsiyalar erməni tarixçilərindən A.Ş. Mnasakyanın “Kür sahilində Ermənistan (söhbət Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpağından gedir – E.Ə.) əyalətində ermənilərin məskunlaşması”, “Kür-Araz çayları arasındakı ərazinin Albaniya Ermənistanı”, yaxud “Ermənistan Albaniyası”, B.A. Ulubabyanın “Kür-Araz çayları arasındakı ərazidə erməni dilli etnosun hələ e.ə. II əsrdən məskunlaşması”, M.V.Smbatyanın “V əsrə qədər Albaniyada hegemon ola biləcək xalqın yoxluğu”, eyni zamanda “Albaniyada yalnız ermənilərin yaşaması”, epiqrafçı A.A.Xaçaturyanın isə “Şimali Azərbaycan ərazisi keçmişdən ermənilərin məskənləri olmuş” kimi sözlər əsil mənasında gerçəklikdən uzaq fikirlərin yaranması, bizi XVII-XVIII əsrlərdə Qarabağdakı mülklərdə ermənilərin məskunlaşması, Dağlıq Qarabağ mülklərinin¹ yaranması tarixinə bir daha nəzər salmağa məcbur etdi. Inzibati bölgü kimi XVII-XVIII əsrlərdə formalaşan, yalnız Azərbaycana məxsus, qeyri-irsi xırda mülklərin, Qarabağ mülklərinin və onları idarə edən mülkləri irsi feodal hakimləri deyil, digər vilayətlərdən gələn, mənşəcə erməni olmayan, xristianlıq dininin – erməni Qriqorin² qolunu qəbul edən mülklər idarə etdiklərinə görə, erməni mülkləri ifadəsi də buradan meydana gəlmişdir. Mülklərdə məskunlaşan əhalinin etnik tərkibinə gəldikdə isə

bir daha qeyd etməliyik ki, əhalinin çox hissəsini təşkil edən müsəlman, müəyyən

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: E.Əmədova “Dağlıq Qarabağ mülklərinin yaranma tarixi” /Tarixi keçmişsiz bu günümüz və gələcəyimiz yoxdur, Azərbaycan tarixi problemlərinin gənc tədqiqatçılarının üçüncü Pespublika elmi konfransının məruzələri məcmuəsi. Bakı, Azərbaycan, 1995 s. 247-249

² Xristianlığın Qriqorian qolunun genişləndiyi ərazilərin şimal hissəsində beş xalq və 24 yepiskop vardı. Onların katolikosu Dvində yaşayan mömin və məşhur Qriqori olmuşdur. Xristianlığın Qriqorian qolu məhz həmin Qriqorinin adı ilə bağlıdır Xristian dininin Qriqorian qolunun yayıldığı ərazi - Albaniya, İberiya, Armeniya «Ərməniyyə» adlanırdı. «Ərməniyyə» ifadəsinə Ərməniyyə bölgəsinə daxil olan ərazilərin etnik, siyasi birliyi kimi deyil, kilsə birliyi kimi qəbul edilirdi. VIII əsrin başlanğıcından başlayan qriqorizasiya prosesi 1836-cı ildə Alban katolikosluğunun Ecmiədzinin təzyiqi ilə çar Rusiyası tərəfindən ləğv ilə başa çatır. Alban katalikosluğu erməni qriqorizasiyasına birləşir.

Məlikliyin adı	Qarabağa gəlmələri	
	Nə vaxt yaranmışdır	Haradan
Vərəndə	1603	Göyçə mahalından
Çiləbürd	1637	Zəngəzurdan (Sünikdən)
Xazın	XVIII əsrdə	Yerli
Dizaq	XVIII əsrin əvvəlləri	Lori vilayətindən
Gülüstan (Talış)	XVIII əsrin əvvəlləri	Şirvandan (Qəbələ sultanlığının Nic kəndindən) [5]

hissəsini təşkil edən qeyri-müsəlman türk mənşəli albanlar yerli, kürdlər, ermənilər isə Osmanlı qoşunu ilə Qarabağa gəlib məskunlaşan gəlmə əhali idilər. Qarabağın siyasi tarixində baş verən müharibələr kəndlərin boşalmasına, əhalinin azalmasına, etnik tərkibdə dəyişikliklərə gətirib çıxardır. Qarabağın dağlıq və dağətəyi bölgəsində türk əhalisinin sayı Dizaq nahiyəsində 49,2%; Əsir nahiyəsində 37,1%; Xaçın Sığnaq nahiyəsində 13,1%; Axıncı nahiyəsinə 36,9%; Gəncəbasan nahiyəsində 41,6%; Gülüstan, Talış, Qaraqayı nahiyəsində 0% çatır³. Nəticəsində əyalətə gəlmə olan ermənilərin axını başlayır. Rusiya da “provoslavın kiçik qardaşı” saydığı ermənilərin harayına çatır. “Erməni xalqının tarixi” əsərindən oxuyuruq: “XVIII əsrdən Polşa ərazisindən Rusiyaya daxil olan ermənilər I Pyoturu “Şərqi Ermənistan”ı türk və fars işğalından azad etməyə maraqlı oyaq, Qarabağda, İrəvanda, Zəngəzurdan, Naxçıvanda türklərlə, kürdlərlə yanaşı yaşayan məhz parçalanmış xristian alban əhlinin azad edilməsi ilə bağlı danışıqlar aparır”. Erməni mənbələrin özündə də ermənilər adları çəkilən ərazilərdə ermənilərin deyil yalnız albanların xilas barədə məlumat verir, pərakəndə halda yaşayan ermənilər məhz rusların köməkliyi ilə özlərinə secdiyi ərazilərə gəlmə olduqlarını qeyd edirlər. V.İşxanyan yazır: «Ermənilər üçün Azərbaycan torpaqları təqiblərdən qorunmaq üçün sığınacaq olmuşdur» [1,216]. Qarabağdan sıxışdırılan yerli türklərin yaşayış məntəqələrinə rüşvət və miqrasiya yolu ilə yerləşdirilən, köçürülən ermənilər, Qriqorian etiqadını qəbul edən qeyri-müsəlman türk mənşəli albanları tədricən erməniləşdirərək erməni əhalisinin sayını artırdı. Erməni tarixçiləri bu fikri təhrif edərək yazırlar: “Xristian albanların bir hissəsi islamı qəbul edərək tədricən türkləşir”[13]. Halbu ki, bütün mənbələr yerli albanların istər xristiyanı, istərsə də müsəlmanı tamamilə türk mənşəli olduğunu, erməni əhalisinin isə yerli yox, Qarabağa gələrək xristian albanları tədricən qriqoryanlaşdıraraq «erməniləşdirdiyini» təsdiqləyir. Araşdırmalar ermənilərin Qarabağa daha çox axınının XIX əsrin I rübünə təsadüf etdiyini göstərir⁴. Erməni tarixçilərinin “Qarabağ daxil olmaqla İrəvan, Sünik-Zəngəzur, Gəncə” torpaqlarının da “Şərqi Ermənistan”a aid edilməsi fikirlərini akademik F.Məmmədova dəyərli faklar əsasında təkzib edərək bildirik ki, hec vaxt adları sadalanan ərazilər o cümlədən Qarabağ da daxil olmaqla tarixə məlum olmayan “Şərqi Ermənistan”a aid edilə bilməz. Erməni xalqına gəldikdə isə müəllif elə erməni mənbələrin özündə belə erməni xalqının yaşadığı vahid siyasi birliyə mənsub olan ərazini tapa bilmədiyini qeyd edərək yazır: “Məlumdur ki, hər bir xalqın yaranmasının başlıca amillərindən biri onun vahid əraziyə mənsub olmasıdır. A.Frenkel bildirir ki: “Erməni xalqının tarixi taleyi dəqiqliyi ilə sübut edir ki, bu xalq öz müstəqil dövlətini, dövlət orqanlarını yaratmaq iqtidarında deyil”[13]. Osmanlı imperiyasının bərqərar olması, ermənilərin tarixi

³ Ətraflı məlumat üçün bax: E. I. Əmədova “Qarabağın demoqrafik qurumu (XVI-XIX əsrin I rübü)” / Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Xəbərləri №1, Bakı, 2006, s.345-349;

Ətraflı məlumat üçün bax: E.I.Əmədova “Qarabağ bəylərbəyliyiinin əhali coğrafiyası” / Azərbaycan Dillər Universitetin Elmi xəbərləri №1, Bakı, 2010, s.340-358.

⁴ Hələ XIX əsrin birinci rübünün sonunda 10.000 ailədən, məlum səbəblərə görə əhalinin sayı azalaraq 7474 ailəyə çatan Qarabağda ermənilərin sayı mütləq azlıq təşkil edirdi.«Qarabağ əyalətinin 1823-cü ildə həqiqi statistik müşaviri Mogilyevski və polkovnik Yermolov tə rəfindən tərtib edilmiş təsvirin» (Tiflis, 1866) məlumatlarına görə, Qarabağ xanlığının 90000 sakini olmuşdur. Bura bir şəhər və 600-dən bir qədər artıq kənd daxil idi. Bunların cəmi 150-si erməni kəndi idi. Təkcə Şuşada əsasən azərbaycanlılardan və 474 ermənidən ibarət təxminən 1048, kəndlərdə isə müvafiq olaraq 12902 və 43311 ailə yaşamışdır.

vətəni sayılan Kicik Asiyada dövlət yaratmaq ümidinin puça çıxması, erməniləri zaman və məkan daxilində qarışdıraraq Fərat çayından şərqə Qafqaza doğru yönəltdi. Çünki ermənilər Cənubi Qafqazın digər etnosları ilə bir sırada durmuş və etnik baxımdan onlardan asılı olmayan, öz ərazisi və siyasi vahidliyini itirməyən yalnız xristiyan dininin monofizit etiqadına itaət edən⁵ Qarabağın albanlarını dini baxımdan özlərinə yaxın bildilər. Məhz dini yaxınlıq erməniləri xristiyan albanların yaşadığı Qarabağın dağlıq hissəsinə göz dikməsinə, həmin ərazilərdə Rusların və Avropa dövlətlərinin köməyi ilə məskunlaşmasına, yerli əhalinin erməniləşdirməsinə səbəb oldu. Dağlıq Qarabağ mülklərin və mülkiyyətlərdə məskunlaşan əhalinin etnik tarixilə bağlı məsələlərin həllində, əldə etdiyimiz faktların müqayisəli təhlili, erməni tarixşünaslığında mübahisə doğuran konsepsiyalara bir daha layiqli cavab verdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Allahverdiyev R. Dağlıq Qarabağın tarixi keçmişi, danılmaz faktları (erməni məniələrində) // Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. «Qarabağ dünən, bu gün və sabah»: 2 –ci Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları. Bakı: QAT, 2003, s. 213-216.
2. Hüseynov Y. Qarabağ xanlığının iqtisadi həyatı (1747-1822-ci illər). / «Qarabağ dünən, bu gün və sabah»: 4-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları, 2005, s. 205-232
3. Qarabağnamələr I kitab. Bakı: Yazıcı, 1989, 192s.
4. Qarabağnamələr II kitab. Bakı: Yazıcı, 1991, 450 s
5. Qarabağ xanlığı. /az.wikipedia/ org/ wiki/; Melumat.Xazar. com/idx154/271/article.html
6. Onullahi S. Qarabağ XV-XVII əsrlərdə. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1989, 9 dekabr, s. 5
7. Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi(1787-1829-cu illər). Bakı: Elm, 1991, 175 s.
8. Şükürova R.M. Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanın Xaçındakı mülkləri barəsində yeni sənəd (qəbələ). // Azər. SSR EA-nin Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1988, №3, s. 45-45
9. Kırzioğlu M.F. Osmanlılar'ın Kafkas elləri"ni fethi (1451-1590). Ankara, 1998, 550 s
10. АКАК. В 12-х т. Т. II; Тбилиси: ТГУНК. 1868, 1238 с.; 1874, 941 с.; 1881, 1009 с.
11. Бурнашев С.Д. Описание областей Адирбейджанских в Персии и их политическое состояние. Курск, 1793, 36с. НАИИ Азерб. Респ., ф. 1, д. №581
12. Дадашова С.У. Торговые пути, мосты, орданы и караван-сарайи Азербайджана XVI в. //Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1990, №1, с. 108-114.
13. Мамедова Ф.Д. Карабахская проблема / «Elmi məcmuələr» Milli Aviasiya Akademiyasının jurnalı. Cild 9 № 1, yanvar-mart, Bakı, 2007.s.4-12
14. Шукюрзаде Э.Б. Образование Карабахского ханства. /НАИИ Азерб. Респ. архив, ф.1, опись 4, дело № 1353.

⁵ Bir qrup kilsələr İsanın üç təbiətə – allah, ruh və insan təbiətinə malik olduğunu, digər qrup onun vahid – allah, o biriləri isə İsanın şəxsinə iki təbiətliyini iddia edirdilər. Birincilər diofizitlər, ikincilər monofizitlər, üçüncülər nestorianlar adlanırdılar.

АХМЕДОВА ЭЛЛАРА
*Бакинский Колледж
Управления и Технологии*
E-mail: Ellara - Axmedova @ mail.ru

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ГАРАБАГСКОГО ХАНСТВА (II ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА)

В статье разбираются причины Гарабагской политико-исторической и историко-географической ситуации II половины XVIII века, определяется объединяющиеся признаки исторической географии. Политическая, экономическая, физическая, народонаселенная география анализируется, увеличения миграционной процесс, изменения в административно – управленческом аппарате указывается в схематическом сравнении.

AXMEDOVA ELLARA
*Baku College of
Management and Technology*
E-mail: Ellara - Axmedova @ mail.ru

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE KARABAKH KHANATE (II HALF OF THE XVIII CENTURY)

The article dealt with the reasons for the Karabakh political-historical and historico-geographical situation of the II half of the XVIII century, is determined by combining features of historical geography. Political, economic, physical and population geography analiziruvatsya, increasing migratsonnoy processes, changes in administrative - management staff indicated in the schematic by comparison.

Рәүйи: т.е.н. N. Əsədov, т.е.д. S. Məmmədov

Bİ və TK-nin "Humanitar və sosial-iqtisadi" fənn birləşmələrinin 14 dekabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)